

Наталія Богданець-Білоskalенко

ПРОБЛЕМА НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ У ПРАЦЯХ Я. ЧЕПІГИ

За часів самостійності нашої держави постають із небуття величні постаті нашої науки. Зокрема такі педагоги, як: О. Барвінський, О. Білоусенко, Т. Лубенець, С. Русова, С. Сірополко, С. Черкасенко, Г. Шерстюк та багато інших. Серед них чільне місце посідає і Яків Феофанович Чепіга.

До спадщини Я. Чепіги в останні два десятиліття зверталось чимало українських дослідників. Зокрема, його праці збирала та проаналізувала Л. Березівська, жигтєвий та науково-педагогічний шлях досліджувала О. Сухомлинська, деякі архівні матеріали стосовно заслання – С. Болтвінець, статті вченого у часописах початку ХХ ст. – І. Зайченко, науково-методичні аспекти навчання молодших школярів – Л. Ніколенко та інші.

Мета статті – спираючись на праці вченого, висвітлити процес національного виховання у новоствореній українській школі через спектр Я. Чепіги.

Провідним для нової української школи Яків Чепіга вважав національне виховання. Особливість, відмінна від загальної теорії національного виховання, полягала в тому, що вчений у поняття «національне виховання» вкладав конкретику світогляду, характеру, інтелектуальних можливостей дитини. Завдання педагога в національному вихованні, на думку Я. Чепіги, полягало в поєднанні індивідуальних і національних рис дитини. Індивідуальні – це ті, які є з народження. Національні – набуті, залежні від сім'ї, місцевості, краю, в якому дитина перебуває щодня. Національне й індивідуальне може існувати окремо. Завдання нової школи, за Я. Чепігою, поєднати їх. Але, щоб виховати національно свідомого патріота країни, починаючи з дитячих літ, потрібно досконало вивчити індивідуальне, природне, тобто глибоко вникнути у психологію дитини.

Я. Чепіга вказує на це у своїх статтях «Пасинки школи», «Вплив вулиці на виховання дітей», «Бережливість у справі виховання», «Страх і кара: психолого-педагогічний нарис» та ін.

Автор не полишає виховання дитини на одинці з шкільним учителем, шкільними умовами. Він намагається пояснити, що маленька людина повинна цікавити всіх: суспільні установи, сім'ю, громадськість. У статті «Пасинки школи»

Я. Чепіга яскраво висвітлює недоліки тодішньої шкільної системи, яка призводить до невтішних наслідків, коли вчителі-чиновники сухо, казенно виконують свої обов'язки, не знають дитячої душі, психології. Він називає школу мачухою, а не матір'ю для дитини. Така школа ставиться до своїх вихованців як до пасинків, вороже й недбало, не виховує і навіть не вчить належним чином.

У цій же статті Я. Чепіга подає цікаві власні спостереження за типами дітей обдарованих, здібних і «відсталих», зі слабким інтелектуальним розвитком. Він пише, що до дітей відсталих школа ставиться вороже, тому що не здатна збагнути причин, чому вони такі. У дітей цього типу мимоволі розвиваються небажані риси: упертість, жорстокість, недовіра, неймовірна злість.

У статті «Вплив вулиці на виховання дітей» Я. Чепіга ніби продовжує тему, розпочату в матеріалі «Пасинки школи», розкриваючи долю дітей, відторгнутих школою і сім'єю. Вони стають злодіями, кримінальними злочинцями, а часто гинуть фізично, потерпаючи від голоду, хвороб тощо.

Діти талановиті також не знаходять у школі «підтримки і материнської турботи». Сучасна школа не переймається увагою і не плекає їхніх талантів, «а тримає в чорному тілі, в гіршому становищі, ніж середнього учня, який довільно пристосовується до шкільного режиму» [5, с. 555].

Отже, Я. Чепіга підкреслює важливість індивідуального підходу у шкільному вихованні. Ставлячи високі вимоги перед учителями, вихователями, він пише: «Дитина накладає на нас великі моральні обов'язки – зберегти її природу чистою, такою, що прагне правди, краси і добра, якою вона з'явилася на світ Божий, не калічачи її волі. Щастя її в суцільності її природи, її духовного обличчя, чистоти її змагань, і ламати ту суцільність, ту красу буде злочинством» [8, с. 104].

Аналізуючи праці вченого, можна відмітити, що національне виховання не відокремлюється від загального. Під національним вихованням Я. Чепіга вбачав цілісний процес розвитку дитячої особистості, який чітко спрямовується на свідомість дитини, її почуття і поведінкові дії та вчинки.

У статті Зінаїди Палюх «Погляди Я. Ф. Че-

підги на моральне виховання дітей» [4] подаються фактори морального виховання, а саме: 1) біологічні, спадкові чинники; 2) довкілля (соціально-політичні, економічні, культурно-національні та інші умови життя); 3) виховання.

Мораль за науковою термінологією – це система поглядів та уявлень, норм та оцінок, що регулюють поведінку людей, одна з форм суспільної свідомості [1, с. 655]. Національність – належність до певної нації, народності чи національної групи [1, с. 665].

Таким чином, фактори, визначені З. Палух, переплітаються в поняттях моралі й національності. Дотримуючись більше вираження саме національного виховання, посилаючись на наукові праці Я. Чепіги, які ми називали вище, а також «Самовиховання вчителя», «Моральне вношіння в справі виховання» та інші, ми визначаємо наступні фактори виховання: 1) особистість учителя; 2) авторитет сім'ї; 3) пізнання природи; 4) екскурсії (визначні історичні місця); 5) шкільні уроки з історії, рідної мови та ін.; 6) вулиця.

Сам же Я. Чепіга ще конкретніше розглядає інші фактори виховання: труд і гра. Про це він детально пише у своїй статті під назвою «Труд і гра як фактори виховання» [9].

Автор вважає дитинство кожної людини періодом гри. «І на гру ми повинні дивитися, як на фактор, що сприяє утворенню звичок. А через те, що гра охоплює емоції, почуття, думки, уяву, мову, вчинки, вона є конче потрібною для формування людини і складає звички не тільки спрацювань, які дають завдання молодому організмові – як біганина, гра в м'яча, катання на ковзанах, гойдалках тощо, але й до тих, які складають звички до діяльності, труда, насолоду від праці» [9, с. 89–90].

Отже, Я. Чепіга розглядає гру і працю як єдність, що дає дитині повні виховні аспекти. Вони можуть бути моральні: охайність, правдивість, цілеспрямованість, наполегливість тощо; але можуть виражати і національне, що залежатиме від вибору та змісту гри: «...всяка гра для дитини має ціль і переводиться вона в напрямі поставленої мети» [9, с. 90].

Автор підкреслює, що гра – невіддільна форма діяльності в дитинстві, але вона мусить переважати у системах виховання. Проте педагогам і батькам потрібно пам'ятати, що гра сама собою не перетворюється в труд, якщо не створено відповідних умов і впливів, при яких «виготовляється людина гідна праці, гідна діяти і творити в осередку даного суспільства» [9, с. 104]. Головним принципом у грі, що поєднується з вихованням любові до праці, мусить бути труд фізичний і труд розумовий.

Період дитинства, вважає Я. Чепіга, є

періодом, коли дитина через гру здобуває навички праці, задоволення від неї. А прості бажання гратися умілий педагог скерує до інтересів «вищого порядку» [9, с. 86].

Отже, труд і гра, на думку Я. Чепіги, є нерозривним компонентом у факторі виховання дитини різнобічного спрямування, насамперед, моральних якостей у поєднанні з національною самовідданістю і самовихованням.

У справі національного виховання дітей педагог Чепіга особливу роль відводив учителю. У статті «Самовиховання вчителя» [7] він підкреслює, що вчитель не лише вчить, розкриває знання з того чи іншого предмета, а й виховує дитину, формуючи кращі риси особистості, призначеної на діяльність у суспільстві. Учитель, усвідомлюючи велику суспільну відповідальність, повинен розуміти, що він завжди є взірцем для дитини. Поведінка вчителя, думки і навіть жести – зразок для наслідування. І варто припустити, що часто вчитель буде займати перше місце у формуванні високих ідеалів дитини, а не батьки. Сім'я може бути неблагонадійною, дитина не матиме в такій сім'ї любові й захисту перед труднощами життя.

Я. Чепіга серйозно моделював педагогічне завдання учителя у здійсненні національного виховання учнів. Учитель повинен постійно пам'ятати, що він має справу з вихованцями – живими істотами, кожному з яких притаманні неповторні природні здібності. І завдання вчителя – всебічно розширити їх, що можливо за умови глибокого вивчення «об'єкта виховання» – національні індивідуальності дитини, тобто її родини, психічних особливостей, способу життя в сім'ї тощо. Саме тому не зменшується роль вивчення психофізіологічного стану кожної дитини, а також національне самовиховання самого вчителя. Він повинен бути готовим за будь-яких можливостей працювати з дітьми тієї нації, серед якої проживає. «У цьому зв'язку конче потрібно, щоб школа мала за учителя особу однієї національності з дитиною, виховану на спільному рідному ґрунті з нею. А ті, хто не своєю волею мусить вчити в чужій школі, повинен прийняти культуру, мову, національні ідеали того народу, дітей якого вони мають вчити» [7, с. 12].

А тому в статті «Самовиховання вчителя» автор неодноразово акцентує увагу на думці, що головною рисою для педагога є самовдосконалення, систематичне й цілеспрямоване як професійне, так і культурно-національне та морально-етичне. Я. Ф. Чепіга пише: «Щоб бути дійсним прикладом іншим, треба вчителю досягнути висоти загальнолюдських чеснот» [7, с. 10].

Спостерігаємо, що загальнолюдські чесноти базуються на досягненні національного в

найкращому сенсі цього поняття. Отже, вчитель не може обминути будь-яких можливостей національного становлення дитячої свідомості, вишукуючи всі можливі форми і засоби, які б не пригнічували ні волі, ні інтересів самого вихованця.

В арсеналі виховних заходів педагогічної майстерності вчителя є такі: відвідування пам'ятних історичних місць у довкіллі, місці проживання учнів, спеціальні екскурсії в природу. Не останнє значення у вихованні поваги до рідного краю, української мови тощо матимуть і уроки з конкретних навчальних предметів (література, історія, природознавство та ін.).

Не можна відкидати такий важливий фактор у вихованні підростаючої людини, як сім'я. Де дитина вперше чує українську пісню? З вуст мами чи бабусі. Де вона спостерігає неповторне граєво кольорів мережки у вишиванні рушника чи сорочки? У своїй родині. Особливо ж вона запам'ятає на все своє майбутнє життя образ матері. Адже відомо у всьому світі: найсвятіший дар жінці – материнство. Недарма існує так багато фольклорних виразів про матір: «Материнське серце чує дитину через моря і гори», «У дитини пальчик заболить, а в матері серце», «Забудеш матір – корінь життя твого засохне» та багато інших.

Я. Чепіга називав сім'ю колискою національного виховання. Звичайно, він мав на увазі українську сім'ю, яка свідомо своїх обов'язків у ставленні до сина чи доньки. «Сім'я утворює ґрунт морального виховання, у ній дитина здобуває правила поведінки, в сім'ї розвиваються внутрішні – гарні й погані почуття, і вдача набирає рішучого напрямку в той або інший бік» [6, с. 64].

Мати в сім'ї має визначне призначення для виховання дитини. Її поведінка, яку дитина бачить щодня, – це той бездоганно прекрасний приклад, який дитина починає наслідувати з раннього віку, а пізніше формує власні вчинки. Від матері, її вдачі й інтелекту, справедливості, уміння любити і розуміти свою дитину залежить майбутнє сина чи доньки. Буде дитина доброю чи злою людиною, залежить першочергово від матері. «І коли мати сама годує дитину, порастає коло неї, прикладає всюди свої природничі здібності до виховання дітей, скрізь і у всьому показує моральний зразок, то моральне й розумове виховання дитини забезпечено високим зразком матері», – вважав Я. Чепіга [6, с. 66].

Безперечно, вчений розглядає ідеальну українську сім'ю, повну сім'ю, де є мати і батько. Проте він надає батькові в сім'ї меншого значення для виховання дітей. Так влаштовано природою, що батьківська місія полягає, в основному, в роботі, добуванні матеріального, коштів для за-

безпечення добробуту сім'ї. Неповторно доречно завжди є слова вченого про роль батька в сім'ї, вони залишаються актуальними завжди: «Для виховання дитини мало бути батьком, треба мати щире серце, ясний розум і моральну висоту» [6, с. 68–69].

Не в кожного батька наявні ці якості. Бути справжнім батьком – означає невтомно працювати над собою, самоудосконалюватися за допомогою освіти в галузі дитячої психології. Батько й мати разом для дитини – могутній фактор позитивної власної сім'ї у майбутньому житті. Сімейні стосунки дорослих програмує особисте життя дитини. Вона буде щасливою або навпаки – залежить від того зразка, який дитина бачить у щоденному спілкуванні батька та матері.

Окрім названих факторів морального та національного виховання дитини, Я. Чепіга називає ще довілля. Природа (ліс, поле, гаї), що властива місцевості, в якій проживає вихованець, відповідно викликає позитивні відчуття: допомагати деревам, птахам, берегти природу, таким способом виховується почуття доброти, співчуття і милосердя.

Я. Чепіга переконував, що всі кращі якості найпростіше виховувати в дії, праці, а не вербальними методами. У процесі пошуку розв'язання поставленого питання дитина намагається пристосуватися до природного й соціального середовища, усвідомити, пережити, відчутти і сформулювати певний досвід.

Я. Чепіга закликає педагогів і батьків бути уважними до дітей раннього віку, адже вони в цей період надто чутливі й вразливі та схильні до паранормальних станів. Яків Федорович вказує на самонавіювання. Якщо не вникнути в психологію, наукові посилання на яку допоможуть правильному сприйманню настрою і характеру дитини, педагоги і батьки (родина) не зможуть досконало оволодіти певними проблемами. Діти щиро віряють у існування мавок, лісовиків, а особливо ж – Діда Мороза.

Педагогам, мамам і татам, вихователям варто пам'ятати, на що наголошує вчений Я. Чепіга, – цей період (навіювання і самонавіювання) для дитини не минає безслідно, а викликає позитивні чи негативні уявлення, які можуть закріплюватися у свідомості надовго. У своїх педагогічних працях Я. Чепіга радив не допускати дитячої зневіри і розчарувань, аби дитина не доходила до відчаю, а продовжувала вірити у власні сили та можливості, адже поруч завжди є мудрі, доброзичливі дорослі, наділені великою любов'ю до дитини.

Не уникнув вчений у своїх педагогічних нарисах і наукових статтях питання матеріальної нерівності сімей, що відповідно психологічних відчуттів закарбовується в душі дитини. Він,

усвідомлюючи можливості розвитку дитини в бідній сім'ї, застерігає батьків робити все найкраще для дитини, не загострювати їй увагу на матеріальному, більше сприяти духовному світосприйманню, намагатися усувати з життя дитини все, що може негативно вплинути на її нахили і природні задатки.

У своїх працях автор звертає увагу також і на виховання дітей у сім'ях, матеріально забезпечених. Але багатство не завжди позитивно впливає на виховання добрих якостей у характері дитини. Розкіш, перенасиченість матеріальним породжують у дитини зневажливе ставлення до своїх однолітків з бідних сімей, жорстокість, погорду та зверхність.

Очевидно, що світ ще довго буде розмежований на бідних і багатих. Тому виховні зернини Я. Чепіги проростають і в сьогодні. На превеликий жаль у сучасних українських сім'ях, де матеріальне забезпечення домінує, легко можна виховати здібну, талановиту дитину, але безжальну, яка нікому не співчуває і здатна на приниження, несправедливість і будь-яку жорстокість у ставленні до всього живого, що трапляється на її життєвому шляху.

Ранній індивідуалізм у дітей формується, насамперед, різними негативними прикладами тих людей (батьків, педагогів), яких дитина любить своїм дитячим серцем, а близькі люди зрадили цю любов, принесли розчарування і біль, які переросли у злочин проти всього світлого і правдивого.

В Якова Чепіги, як і в багатьох педагогів минулого підкреслюється важливість виховної ролі власним прикладом. Пригадаємо Василя Сухомлинського, який у своїй науково-практичній діяльності широко використовував досвід з історії педагогіки. Він писав для батьків, що діти помічають навіть те, як батько мовчки читає газету. Нічого не говорить, але його поза, міміка вже багато скажуть дитині, яка спостерігає за процесом читання газети. Тоді, яку ж вагомість матимуть слова, промовлені вголос, інтонація тощо? Тобто, все краще зводиться до живого прикладу поведінки дорослого [3].

Ні батько, ні мати, ні педагог, на думку Я. Чепіги, ніколи позитивно не вплинуть на виховання дитини, якщо вони говоритимуть красиво, високі слова, а власною поведінкою будуть суперечити, поводитимуться нещиро, лицеміритимуть. Слова і діла повинні бути однаково прекрасні. Я. Чепіга з цього приводу пише: «Гарні слова при поганому, брудному вчинкові не мають на дитину доброго впливу, навпаки – ждять од цього швидше лиха. Хоч як навчаєте словами, дитина проте, робитиме так, як ви робили, а не так, як казали» [6, с. 66]. Педагог переконаний, що гнів, лютість, жорстокість у дитині

з'являється, насамперед, на основі негативного прикладу, який вона усвідомлює зі способу життя своїх батьків, педагогів та інших авторитетів. Я. Чепіга радить показувати дитині тільки позитивне, навчати ввічливості, щирості, правдивості. Проте він застерігає, що світ, у якому дитині доведеться жити в дорослому віці, неоднозначний. У ньому є як позитивні, так і негативні сторони. Завдання у виховній роботі – знайти педагогічно обґрунтовані методи, які б навчили дитину правильно сприймати труднощі й переборювати їх, тримаючись за ідеали добра, Я. Чепіга закликав батьків і педагогів до вдумливого, обережного вибору методів виховання.

У статті Я. Чепіги «Страх і кара» глибоко осмислюється проблема покарання. Педагог закликає вдумливо вибирати покарання. Воно не повинно в душі дитини залишити страху, він засуджував «штучні» покарання, визнавав тільки природну кару, тобто ті натуральні реакції організму дитини, все те, що впливає з почуттів дитини – задоволення і неприємності, викликані певними ситуаціями. «Задоволення обертається в нагороду за добрий або щасливий вчинок, а неприємність – в кару за негарний або нещасливий вчинок. Здобувши такий досвід у житті, дитина вже в цьому напрямкові й робить далі» [8, с. 111].

У статті «Страх і кара» автор узагальнює: природна кара сприймається дитиною свідомо, як результат дії. Отже, кара тут виступає наслідком вчинків дитини. Тут немає над дитиною жодного насильства чи приниження її інтересів. «Штучні» покарання, придумані вихователями чи батьками, негативно впливають на розум, характер, волю дитини. Про яке національне виховання може йтися, коли воно в дитини викликає зневагу чи небажання щось робити. Дитині треба показати в нації кращу сторону, героїв, які відстоювали своє рідне, часом і ціною власного життя.

Потрібно збудити дитячу уяву, інтерес і гордість за належність саме до цієї нації. З маленького, національного, співпереживання, бажання бути схожим на когось сильного і мужнього починається велике, загальнолюдське прагнення зробити довколишній світ кращим, сповненим творення доброзичливих і добрих справ, намірів виконати хоч одну маленьку свою справу на користь інших.

Підсумовуючи, знову звернемося до праці Я. Чепіги «Труд і гра як фактори виховання», де він підкреслює, що мета суспільства і мета освітніх установ повинна збігатися у творенні й розвитку нових форм діяльності, які б помножували суму добра і щастя, беззупинній боротьбі з усіма утисками життєдіяльності

людини. А ще він висловлював вічну мрію про гармонію освіти і держави. Вдумаймося, чи не сучасне становище проектує мудрий педагог Я. Чепіга: «Немає в нашому суспільстві міцної волі мислення, все сковано залежністю і рабством і це як основу покладено у виховання дитини. Нема свободи, нема й самодіяльності. Дитину з народження оточує коло вимог, які міцно тримають її в своїх пазурах все життя. Все виховання скупчується в передаванні своїх поглядів, переконань дитині в готових формах, не турбуючись про те, як вона їх приймає, що переживає при цьому і в що перетворилися вони в її душі, в її розумі» [8, с. 101–102]. Сказане не втрачає своєї актуальності.

Так уже історично склалося в Україні, що в освіті національне виховання не було головним завданням. Яків Чепіга та інші педагоги свідомо ставилися до національного виховання підростаючого покоління. Вони відчували глибинність цієї проблеми і своїми науковими працями посилали програми послідовникам – майбутнім ученим та педагогам: з багатою культурою, морально-етичними традиціями українського народу можна тільки через національне виховання дітей та молоді досягти високих результатів у контексті загальнонародського.

Різноманітність факторів національного виховання у новій українській школі того часу Яків Феофанович вбачав у: зразках наслідування вчителя, батька та матері, родини; вивченні довкілля, де проживає дитина; моральному та етичному оточенні, в тому числі й шкільні уроки; розвитку волі і творчості дитини як у школі, так і в позаурочній діяльності.

Гадаємо, що фактори національного виховання дитини за Чепігою не дуже суттєво змінилися і могли б стати доповненням сучасної педагогіки у практичному втіленні.

Питання національного виховання частково торкалися в своїх публікаціях сучасні педагоги – вчені З. Павлох, В. Зайченко, Ж. Ільченко та ін. В загальному висновку, враховуючи ідеї національного виховання дитини, на які звернули увагу не лише ми в цьому дослідженні, а й названі вчені вище, узагальнюємо: фактори національного виховання дітей у новій українській школі за Я. Чепігою ґрунтуються на елементах народності, культуровідповідності, гуманізму, зв'язку з історичним минулим народу, а також подіях, які відбуваються за участю самих дітей. Ідеї ці ніяк не можуть суперечити людській природності та сприяють гармонії фізичного і духовного в цілому.

Національні фактори, як вважав Я. Чепіга, впираються в етнопедagogіку, вивчення якої розвиває думки про єдність життя народу і окремої особи, ментальності. Мета кінцевого результату національного виховання – це доросла людина, яка самоусвідомлює власне «Я», себе українцем, гордиться етнокультурними здобутками народу, прагнучи показати світовій спільноті культурні потенціали, збагачує загальнонародську цивілізацію, несе у світ своє неповторне духовно красиве і багате індивідуально-національне вираження.

На думку Я. Чепіги, основними чинниками поєднання національного і загальнонародського у вихованні дитини є соціальні, біологічні та власне виховні, які зберігаються енергією особистої любові до ближнього, милосердям, совістю і чесністю в найрізноманітніших проявах життєвих реалій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень / За редакцією Любові Пустовіт. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.
2. Стельмахович М. Г. Народна педагогіка / Мирослав Гнатович Стельмахович. – К. : Радянська школа, 1985. – 312 с.
3. Сухомлинський В. Батьківська педагогіка / Василь Олександрович Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1978. – 263 с.
4. Паллох З. Погляди Я. Ф. Чепіги на моральне виховання дітей / Зінаїда Паллох // Початкова школа. – 1997. – № 9. – С. 44–47.
5. Чепіга Я. Вплив вулиці на виховання дітей / Я. Чепіга // Українська хата. – 1909. – № 10. – С. 553–557.
6. Чепіга Я. Моральне виховання у справі виховання / Я. Чепіга // Проблеми виховання й навчання в світлі науки й практики. Збірник психо-педагогічних статей. – 1913 – Кн. 1. – К. : Друкарня Першої Київської Артелі Друкарської Справи, 1913 – С. 61–76.
7. Чепіга Я. Самовиховання вчителя / Яків Феофанович Чепіга. – К. : Українська педагогічна бібліотека, 1914. – 36 с.
8. Чепіга Я. Страх і кара: їх вплив на характер і волю дитини / Я. Чепіга // Світло. – 1912. – Кн. 6. – С. 15–31; Кн. 7. – С. 21–36.
9. Чепіга Я. Труд і гра як фактори виховання / Я. Чепіга // Шлях освіти. – 1923. – № 9–10. – С. 85–104.